

Marek Kuryłowicz

Rozprawa Jana Zamoyskiego o senacie rzymskim

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 49, 139-157

1994

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

VOL. XLIX, 9

SECTIO F

1994

Instytut Historii i Teorii Państwa i Prawa
Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Marek KURYŁOWICZ

Rozprawa Jana Zamoyskiego o senacie rzymskim

La dissertation de Jan Zamoyski sur le sénat romain

I

Kilka okoliczności złożyło się na ożywienie zainteresowania dziełem Jana Zamoyskiego *De senatu romano libri duo* (Venetiis 1563 r.).¹ Po pierwsze, obchodzone niedawno rocznice: 400 lat Zamościa (1580–1980), 450 lat od urodzin Jana Zamoyskiego (1542–1992) oraz jubileusz 400-lecia Akademii Zamojskiej (1594–1994). Zaowocowały one kilkoma obszernymi publikacjami, poświęconymi problematyce zamojskiej.² Z drugiej strony, badania Zamoyskiego nad senatem rzymskim zostały przypomniane w nowszych publikacjach zagranicznych. Chodzi tu o monografię Williama McCuaiga: *Carlo Sigonio: The Changing World of the Late Renaissance*³ oraz o książkę Angelo Ormanniego: *Il „regolamento interno” del senato romano nel pensiero degli storici moderni sino a Theodor Mommsen*.⁴

W obu opracowaniach powraca sprawa autorstwa dzieła *De senatu romano libri duo*, przypisywanego poprzednio przez niektórych badaczy samemu Karolowi Sygoniuszowi, a nie Zamoyskiemu.⁵ Obecne opinie są wy-

¹ *Apud Jordanum Ziletum*. Dalsze wydania: *Argentorati 1603 i 1670* oraz w zbiorze Graeviusa (Graef), *Thesaurus Antiquitatum Romanarum I*, Trajecti ad Rh. 1764.

² Por. *400 lat Zamościa*, Warszawa 1983; *Akademia Zamojska i jej tradycje*, Zamość 1994; dołącza się tu monografia S. Grzybowskiego, *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994.

³ Princeton (New Jersey) 1989. Dalej cytowane jako: McCuaig, *Sigonio*.

⁴ *Contributo ad una storia della storiografia sul diritto pubblico romano*, Napoli 1990.

⁵ Por. na ten temat już Z. Lisowski w gruntownym i ciągle aktualnym artykule: *Zamoyski czy Sigonius?* [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Leona Pinińskiego*, Lwów 1936, s. 57–83. Ponadto: S. Łempicki, „*Padwa uczyniła mnie mężem*”, obecnie [w:] *Mecenat*

ważone i zwracają uwagę, iż cała dyskusja wzięła się z uwagi francuskiego historyka Jacques-Auguste De Thou (1533–1617), iż Sygoniusz „przyciśnięty do muru” miał mu w rozmowie prywatnej (prowadzonej, jak sam napisał, w łamanym języku włosko-łacińskim) powiedzieć, że kwestionowana praca wyszła spod jego ręki.⁶ Zdanie to, powtórzone przez innych autorów, stało się przyczyną przedstawionych wątpliwości, chociaż wielu pisarzy XVI–XIX wieków, zajmujących się rzymską historiografią, pozostało przy autorstwie Zamoyskiego.⁷ McCuaig zwraca ponadto uwagę, iż problem dotyczył prac kilku jeszcze uczniów Sygoniusza i dopiero uważna lektura opracowań pozwala wątpliwości co do autorstwa wyeliminować na korzyść młodych wychowanków włoskiego mistrza.⁸ W odniesieniu do Zamoyskiego dodaje, iż wyraźne różnice stylistyczne i merytoryczne między pracami Sygoniusza a książką Zamoyskiego zdecydowanie przemawiają za autorstwem tego ostatniego.⁹ Wreszcie, o samodzielnym wkładzie pracy Zamoyskiego świadczą zachowane jego notatki, zawierające wypisy przygotowane do późniejszego tekstu.¹⁰ W rezultacie wydaje się, że ukształtowała się obecnie w odniesieniu do omawianego dzieła wyraźna już opinia o autorstwie Zamoyskiego, pracującego jednak z inspiracji i pod kierunkiem Karola Sygoniusza.

Dalsze badania kierują się w stronę konkretnych źródeł inspiracji Zamoyskiego

---

wielkiego kanclerza. *Studia o Janie Zamoyskim*, Warszawa 1980, s. 360–365; Grzybowski, *op. cit.*, s. 26; McCuaig, *Sigonio*, s. 78–80; Ormanni, *op. cit.*, s. 40–42.

⁶ Por. Lisowski, *op. cit.*, s. 58; McCuaig, *Sigonio*, s. 72; Ormanni, *op. cit.*, s. 41. Ten ostatni autor zamierzał powrócić do szczegółowych badań nad pracą Zamoyskiego, ale zmarł w 1990 r. Co do jego wątpliwości p. też recenzja R. Willenvonsendera w „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte”, Röm. Abt., Bd. 109, 1992, s. 764; p. także przyp. 23.

⁷ Lisowski, *op. cit.*, s. 59; Ormanni, *op. cit.*, s. 41.

⁸ McCuaig, *Sigonio*, s. 70 i n. Por. też tego autora: *Andrzej Patrycy Nidecki, Carlo Sigonio, Onofrio Panvinio i nacja polska na uniwersytecie padewskim*, [w:] *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 32, 1987 (dalej cyt. jako McCuaig, *Nidecki*), gdzie zwraca uwagę (s. 86), iż Nidecki wydał fragmenty mów Cycerona na podstawie prac Sygoniusza, a ten „nie żywił do Nideckiego żadnej urazy, wręcz przeciwnie — dodawał mu otuchy i udzielał pomocy w tym przedsięwzięciu”.

⁹ W tym sensie już Lisowski, *op. cit.*, s. 66; Lempicki, *op. cit.*, s. 361. McCuaig, *Sigonio*, s. 70 dodaje, iż Zamoyski opublikował swoją rozprawę u Giordano Zilettiego, stałego wydawcy prac Sygoniusza i jest nieprawdopodobne, aby wydawca ten przyjął ją do druku bez porozumienia z Sygoniuszem.

¹⁰ Por. BN 1–2051 (inwentarz rękopisów BOZ) poz. 74 (mf. 2525): J. Zamoyski, *Notaty „De senatu”*. A. Karniejew-Grebarow, *Uwagi nad rękopisami Jana Zamoyskiego rozprawy „De senatu romano”*, Spraw. Tow. Nauk. we Lwowie, t. 18, 1938, s. 156 i n.; K. Bukowska, *Tomasz Drezner. Polski romanista XVII wieku i jego znaczenie dla nauki prawa w Polsce*, Warszawa 1960, s. 53 uw. 48; Lisowski, *op. cit.*, s. 70.

skiego do podjęcia problematyki senatu rzymskiego. Najbardziej oczywiste wydają się tu odniesienia do prac samego Sygoniusza, zwłaszcza do *De antiquo iure civium Romanorum libri II* (1560 r.). W drugiej księdze tego dzieła przedstawia Sygoniusz na kilku stronach parę kwestii dotyczących senatu rzymskiego, rozwiniętych następnie obszerniej przez Zamoyskiego w jego rozprawie.¹¹ Podobnych zbieżności znaleźć można więcej; w kilku przypadkach Zamoyski sam nawiązuje do prac Sygoniusza (p. niżej V). Nakierowanie Zamoyskiego na problematykę senatu rzymskiego mogło nie być jednak przypadkowe. W części wynikało zapewne z braku większego zainteresowania samego Sygoniusza, który zajmował się szerszymi problemami społecznymi i politycznymi starożytności bez szczegółowych badań nad organizacją i funkcjonowaniem samego senatu rzymskiego. Mógł więc odesłać zainteresowanego i pilnego ucznia do rozwinięcia tej tematyki, przez niego samego zaledwie naszkicowanej. Dodatkowy motyw stanowić mogła opublikowana w r. 1561 w Mediolanie rozprawka Marcantonio Maioragiego *De senatu romano libellus*. Intencja Zamoyskiego — pisze McCuaig¹² — była oczywista. Było nią prześcignięcie Maioragiego przez pełniejsze, bardziej techniczne podejście do tematu. Zamoyski pokazuje, że wykorzystał najnowszą literaturę — szczególnie prace Sygoniusza, Panviniusza i Manucjusza — oraz że miał z ich strony poparcie i doradztwo. Zamoyski demonstruje też, według McCuaiga, że jest przedstawicielem najbardziej zaawansowanej szkoły studiów historycznych. Zbieg tych dwu inspiracji: od Sygoniusza i wywołanej publikacją Maioragiego, wydaje się tu rzeczywiście interesujący.¹³

Dołączyć do tego należy zainteresowania samego Zamoyskiego. Według Vahlego¹⁴ nie było przypadkiem, iż Zamoyski zwrócił się w stronę republiki rzymskiej oraz senatu. Wynikało to zarówno z jego planów aktywnej kariery politycznej, do której chciał uzyskać odpowiednie przygotowanie w studiach, jak i z poglądu o potrzebie ukazania współczesnym mu Polakom modelu głównego organu państwowego, jakim był senat. Zajęcie się senatem starożytnego Rzymu było wręcz oczywiste w klimacie humanizmu włoskiego oraz szkoły Sygoniusza.¹⁵ To właśnie rozważania nad koncepcjami

¹¹ Na ten temat już Lisowski, *op. cit.*, s. 78 i n. oraz Lempicki, *op. cit.*, s. 359–363; obecnie także Grzybowski, *op. cit.*, s. 26; McCuaig, *Sigonio*, s. 53.

¹² McCuaig, *Sigonio*, s. 53. Por. też przypis następny.

¹³ Już Lisowski, *op. cit.*, s. 85 uw. 1 zauważył, że Graevius nie przedrukował pracy Maioragiego w swoim zbiorze z uzasadnieniem, iż opracowania Zamoyskiego i Manucjusza całkowicie wyparły ją z literatury dotyczącej senatu rzymskiego.

¹⁴ H. Vahle, *Die Rezeption römischer Staatstheorie in der zweiten Hälfte des 16. Jhdts durch Jan Zamoyski* (Dissertation), Bochum 1968, s. 2 i n., 5.

¹⁵ O zainteresowaniach historią i literaturą antyczną oraz roli Sygoniusza, uważanego za najwybitniejszego przedstawiciela humanizmu okresu włoskiego Renesansu p. — obok Mc

politycznymi i ustrojem państwa skierowały Zamoyskiego do pracy u tego wybitnego znawcy starożytności, czego owocem stała się rozprawa *De senatu romano*.¹⁶ Być może w tym tkwi odpowiedź na wątpliwość Ormanniego, jaka tkwiła dla niego w rozbieżności między osobowością Zamoyskiego, bardziej polityka niż badacza, a jego starannym studium, któremu Ormanni wystawia dość wysoką ocenę.¹⁷ Zainteresowania i plany polityczne znalazły swój wyraz w celowo podjętej pracy badawczej; okoliczność ta potwierdzałaby zaangażowanie Zamoyskiego w bardziej samodzielną pracę niż tylko wykonanie wskazówek mistrza. Trudno też sądzić, aby Sygoniusz czynił uwagi do ustroju Polski, którym się nie interesował.

Dodać wreszcie trzeba, że na rozprawie *De senatu romano* publikacje naukowe Zamoyskiego wyczerpują się. Plany były być może szersze. Tak np. w omawianym dziele wspomina Zamoyski o opracowaniu *de optimo senatore*:

„... tales fuisse, qualem ac quantum in eo libro, quem ad Illustrissimum Comitem, et Senatorem sapientissimum ac constantissimum, Stanislaum Tarnovium, Sandomiriensem Palatinum brevi mittam, informavi et expressi” (s. 8a).

Ta niejasna uwaga nie rozstrzyga, czy Zamoyski to nowe dziełko już opracował (skoro je wyraźnie dedykuje Stanisławowi Tarnowskiemu), czy też jest w trakcie pracy lub nosi się z takim zamiarem.¹⁸ Faktem jest, iż nie jest ono znane.¹⁹ O dalszych planach naukowych Zamoyskiego świadczyć może wzmianka pod koniec pracy o senacie o wyłączeniu problematyki jurysdykcji senatu do późniejszego opracowania.²⁰ Praca na ten temat jednak nie ukazała się. Podobnie wątpliwe są przypuszczenia o badaniach Zamoyskiego

Cuaiga, *Sigonia*, passim — P. O. Kristeller, *Humanismus und Renaissance*, t. 1, München 1974, s. 90 i n., 100 i n., t. 2, München 1976, s. 20; 229 i n. Patrz też przyp. 37.

¹⁶ Tezę tę potwierdzają wyraźne odniesienia w tej pracy do państwa polskiego, niewątpliwie autorstwa Zamoyskiego — por. s. 1b, 12b, 33b, 35b; Vahle, *op. cit.*, s. 2; także Grzybowski, *op. cit.*, s. 26; Łempicki, *op. cit.*, s. 370.

¹⁷ Ormanni, *op. cit.*, s. 40 i n.; p. też przyp. 58.

¹⁸ Forma „mittam” (od *mitto, ere, misi, missum*) oznaczać może futurum I (będę wysyłał), jak i *coniunctivus praesentis* (wysyłałbym); w obu przypadkach wyraża raczej zamiar Zamoyskiego, nie wiadomo, czy zrealizowany.

¹⁹ W literaturze nazywane *De perfecto senatore* — Lisowski, *op. cit.*, s. 69; Łempicki, *op. cit.*, s. 364 („To trochę mityczne dzieło Zamoyskiego”). Konkurencyjna była tu rozprawa Wawrzyńca Goślickiego *De optimo senatore* z 1568 r., zaliczona do dzieł europejskiej rangi — por. T. Giaro, *Europa und Pandektenrecht*, „Rechtshistorisches Journal” 1993, nr 12, s. 337; Grzybowski, *op. cit.*, s. 26. O Goślickim p. *Historia nauki polskiej I*, Wrocław 1970, s. 412–415; W.J. Wagner, P. Coleman, Ch. Haight, *Laurentius Grimaldus Goslicius and His Age*, [w:] *Polish Law Through the Ages*, New York 1970, s. 97–117.

²⁰ „Excipio item a senatus cognitione iurisdictionem, et illa, quibus magistratus, sacerdotesque publici praeerant. Quorum explicatio in aliud tempus est differenda” — s. 68b; Lisowski, *op. cit.*, s. 69.

nad sądownictwem rzymskim i historią Kartaginy.²¹ Dochodzi do tego jeszcze sprawa materiałów do badań nad dialektyką stoicką u Cycerona. Zebrane przez Zamoyskiego podczas pobytu w Padwie zostały przekazane później przez niego Adamowi Burskiemu, który wykorzystał je w swej pracy *Dialectica Ciceronis* (Zamość 1604).²² One też może dały Zamoyskiemu asumpt do stwierdzenia w *De senatu...*: „[...] idem observavi apertius in proemio tertii oratorii lib. a Cicerone scriptum” (s. 38b), które z kolei zaniepokoiło Ormanniego. Podejrzewa on, że zdanie to wziął Zamoyski z komentarzy Manucjusza do dzieł Cycerona.²³ Prawdopodobne wydaje się jednak, że Zamoyski odniósł się do swoich badań i notatek do Cycerona, których sam już w całości nie wykorzystał i przekazał Burskiemu.²⁴ Pozostała więc jedynie rozprawa o senacie rzymskim.

II

Właściwe rozważania poprzedza dedykacja dla podkanclerzego koronnego Piotra Myszkowskiego.²⁵ Rozprawa o senacie rzymskim podzielona jest na dwie dość równe liczbą stron księgi (I — stron 69, II — stron 66). Według przedstawionego na s. 2a autorskiego planu dzieła obejmuje ono z kolei następujące części: *Et primum de senatoribus, deinde vero de senatu dicam, eiusque antiquum morem et officium explicabo*. W ten sposób księga I poświęcona jest senatorom i stanowi senatorskiemu, zaś księga II senatowi. Pogląd, że całość podzielona jest na trzy części, opiera się na wyróżnieniu w księdze drugiej części poświęconej senatowi jako organowi państwa oraz części dotyczącej kompetencji i władzy senatu.²⁶ W szczegółowej systematyce, zarysowanej przez samego Zamoyskiego, układ zagadnień i części przedstawia się następująco: pierwsze dwie karty (1a-2a) poświęcone są określeniu celu i metody pracy, niektórym kwestiom terminologicznym oraz

²¹ Łempicki, *op. cit.*, s. 364; Grzybowski, *op. cit.*, s. 27. Przypuszczenia te oparte są na jakichś zaginionych w czasie wojny notatkach Zamoyskiego, ale bez dokładniejszego ich określenia — por. przyp. 10.

²² Łempicki, *op. cit.*, s. 365 uw. 44.

²³ Ormanni, *op. cit.*, s. 42; za nim F. Casavola w recenzji zamieszczonej w: „Labeo” 1991, 37, s. 100.

²⁴ Nieporozumienie co do autorstwa „*Dialectica Ciceronis*” (Zamoyski czy Burski) zauważa Ormanni w innym miejscu (s. 41 uw. 66), ale nie łączy go z uwagą Zamoyskiego w *De senatu...* o pracy nad Cyceronem.

²⁵ „*Ad amplissimum Regni Poloniae Procancellarium Petrum Miscovium in lib. de senatu Rom. Ioannis Sarii Zamoscii PRAEFATIO*” (6 stron nlb.); O znaczeniu tej dedykacji Grzybowski, *op. cit.*, s. 25; o zwyczaju dedykowania prac ważnym osobistościom Kristeller, *op. cit.*, t. 2, s. 232 i n.

²⁶ Łempicki, *op. cit.*, s. 361; Ormanni, *op. cit.*, s. 39: „Il lavoro dello Zamoyski é idealmente diviso in tre parti...”.

zawierają przytoczoną uwagę ogólną o przedmiocie rozprawy. Z kolei następuje definicja senatora i kwestia obywatelstwa kandydatów na senatorów (2a-4a), po czym wyraźnie zaznacza Zamoyski przejście do dalszej kwestii:

„*Sed haec de ea re satis, ac fortasse etiam nimium multa. Quare progrediamur longius, et quorum hominum fidei atque potestati lectio erat senatus comissa, videamus*”, (s. 4a).

Sposób i kryteria wyboru senatorów zajmują więc następne karty z znaczeniem (na s. 7b) przejścia od sposobu do kryteriów stawianych kandydatom. Wymienione sprawy zajmują kilkanaście następnych kart. Kolejna wskazówka systematyczna pojawia się na s. 19a, gdzie autor stwierdza:

„*De senatus lectione satis a nobis est disputatum. Deinceps ad eam rem curam toto pectore incumbemus, ut senatoris Rom. Statum exprimamus, et quasi ante oculos lectorum constituamus. Quaeremus igitur primum quid muneris sustinerent senatores; deinde quibus in rebus durior illis vitae conditio quam reliquis civibus esset constituta; tum postremo quae premia, et ornamenta haberent.*”

Wyraźne jest więc przejście od zagadnień wyboru składu senatu do pozycji (statusu) senatora, w tym jego obowiązków i przywilejów. Zagadnienia te wyklada systematycznie Zamoyski do końca pierwszej księgi. Kończy się też ona stwierdzeniem:

„*Ac de senatoribus quidem hactenus. Quare cum novae quasi disputationis inchoandae capiendum sit exordium, iam hic primi libri finem faciamus*” (s. 35a).

Można by w rezultacie powiedzieć, że księga pierwsza składa się z dwu zasadniczych części, a mianowicie o wyborze senatorów do składu senatu oraz o statusie senatora.

Księga druga zapowiedziana jest jako poświęcona działalności senatu: „*Sed haec, in qua antiquum senatus habendi morem exquiro...*” (s. 35b). Po podaniu definicji senatu wyłuszcza Zamoyski plan księgi:

„*Dicendum igitur est ex quo genere hominum hic conventus constaret, quique eius cogendi ius haberent, et qui convocandi modus fuerit; tum quem numerum consilium istud conficere deberet, quibus locis, quo tempore iniretur, quae ratio esset consulendorum patrum et rogandorum sententias, quae sententiarum dicendarum forma. Quibus pertractis dabimus operam, ut quaedam, quae pertinent ad S. C. exponamus; inde vero ad summi consilii potestatem, et cognitionem veniemus*” (s. 36a).

Zaplanowane są więc zagadnienia składu senatu, zwoływania zebrań, wymaganej liczby obecnych na posiedzeniach, miejsca i czasu obrad oraz ich przedmiotu, w tym wypowiedzanych opinii. Do tych kwestii, dotyczących regulaminu obrad, dodaje Zamoyski jeszcze uchwały senatu (S. C. — *senatus consulta*) oraz problematykę kompetencji i zakresu władzy tej najwyższej rzymskiej rady.

Przyjmuje się w literaturze, że księga ta zawiera w rezultacie dwie części: o składzie, regulaminie obrad i uchwałach senatu (część 1) oraz o kompetencjach i zakresie władzy tego organu (część 2).²⁷ Rozdzielenie obu tych części następuje jednak pewne trudności, spowodowane wyraźnym wyodrębnieniem przez Zamoyskiego tematyki uchwał senatu, zarówno w planie księgi (s. 36a — p. wyżej), jak i w jej treści. Kwestie obrad senatu kończy Zamoyski stwierdzeniem: „*Ac de antiquo more sententiarum diximus...*” (s. 54a), po czym zgodnie z zapowiedzią (s. 36a: „*Quibus pertractis, dabimus operam...*”) przechodzi do uchwał senatu. Po ich omówieniu rozpoczyna, znów zgodnie z planem (s. 36a: „*Inde vero [...] veniemus*”) część o zadaniach, kompetencjach i władzy senatu:

„*At ecce iam in manibus est de senatus potestate, et cognitione, perobscura multisque partibus impedita, quaestio*” (s. 59b).

Strony poświęcone uchwałom senatu zostały więc wyraźnie zaznaczone. Logicznie i proceduralnie, podejmowanie uchwał łączy się z obradami senatu i takie należy zapewne widzieć ich miejsce w części pierwszej tej księgi, ale pewna nierówność w konstrukcji pozostaje.

W rezultacie przedstawionej analizy układu pracy trudno zgodzić się z uwagą Ormanniego, iż rozprawa Zamoyskiego jest podzielona „idealnie” na trzy części.²⁸ Należałoby raczej wyróżnić, moim zdaniem, po dwie części w każdej księdze.

Dodać tu można kwestię rangi poszczególnych części dla tematu podjętego przez Zamoyskiego. W tej sprawie wypowiada się on dwukrotnie. W pierwszym zdaniu księgi II stwierdza mianowicie: „*Magna suscepti muneris parte, et, ut ego quidem arbitrator, gravissima, perfunctus sum*” (s. 55b). Wynikałoby z niego, że główną część pracy stanowiła księga I, poświęcona senatorom i senatorskiemu stanowi. Druga uwaga sygnalizuje przejście do części obejmującej kompetencje i zakres władzy senatu. Zaznacza tu autor, że część ta jest najistotniejsza w całej rozprawie o senacie:

„*Quod totius disputationis de senatu, non solum difficilissimum, verum etiam gravissimum caput, ingredienti mihi necessario repetendum videtur*” (s. 59b).

Można przypuszczać, że chodzi tu dokładniej o część księgi drugiej, poświęconej senatowi jako organowi państwa, a nie część całości pracy, chociaż określenie „de senatu”, takie samo jak w tytule dzieła, może być mylące. W zestawieniu jednak z poprzednią uwagą o znaczeniu pierwszej księgi wydaje się, że chciał podkreślić Zamoyski przede wszystkim wagę tej

²⁷ Łempicki, *op. cit.*, s. 361; Ormanni, *op. cit.*, s. 39.

²⁸ Por. przyp. 26.

księgi (I) w całości rozprawy, a ponadto znaczenie części o kompetencjach i władzy senatu wśród zagadnień objętych księgą drugą.

III

Dla zestawienia katalogu zagadnień objętych rozprawą Zamoyskiego oraz ułożenia szczegółowego spisu treści pomocny jest również *Rerum et verborum memorabilium index*, zamieszczony na końcu pracy (po wykazie źródeł) na ośmiu nieliczbowanych stronach. Indeks jest obszerny i szczegółowy; obejmuje 352 hasła. Stanowi w istocie wartościowy i pouczający przegląd treści pracy. Ułożony alfabetycznie nie może jednak zastąpić brakującego systematycznego spisu treści. Próba takiego spisu podjęta została w XVIII wieku przez Graeviusa, który zebrał wydane w poprzednich wiekach rozprawy na tematy z historii starożytnego Rzymu w *Thesaurus Antiquitatum Romanarum* (1764 r.). Praca Zamoyskiego podzielona została tam na kolejne paragrafy w następującym układzie²⁹:

Liber I — I. *de operis cum obscuritate, tum utilitate ac nobilitate*; II. *de vocabuli Senatus significatione*; III. *et Senatoris definitione*; IV. *de modo legendi Senatores*; V. *qui potuerint in Senatum adscribi, ac primum de fama adscribendorum*; VI. *quo genere lecti*; VII. *ex quo ordine legendi*; VIII. *aetas senatoria*; X. *census Senatorum*; XI. *quaestus Senatorum*; XII. *Buteonis lectio*; XIII. *Sullae, Caesaris, Antonii et Triumvirorum lectio*; XIV. *Augusti lectio*; XV. *munus Senatorum*; XVI. *Senatorum onera*; XVII. *Senatorum honores et praemia*; XVIII. *de numero Senatorum*; XIX. *quibus de causis senatu moti*; XX. *exempla eorum, qui senatus moti, et ob quas causas*;

Liber II — I. *operis continuatio, et ordo libri secundi*; II. *quibus in Senatum venire licuerit*; III. *qui Senatum convocandi ius habuerint*; IV. *de ratione et modo Senatum convocandi*; V. *de numero Senatorum in senatusconsultis faciendis*; VI. *de loco habendi senatus*; VII. *de tempore convocandi Senatum*; VIII. *ritus et solemnities curiae*; IX. *de ratione referendi ad Senatum*; X. *de sententiarum rogandarum modo*; XI. *forma sententiarum dicendarum, et modus decernendi in Senatu*; XII–XIII. *quo loco et a quibus senatusconsulta asservata*; XIV. *quae vis senatusconsultorum, quamque diuturna fuerint*; XV. *de Senatus potestate, et primo quam varia illa variis temporibus fuerit*; XVI. *de Senatus auctoritate et potestate in cognitionibus*; XVII. *legati ex auctoritate Senatus delecti*; XVIII. *responsa exterarum gentium legatis a Senatu data*; XIX. *potestas senatoria in provinciis decernendis*; XX. *de potestate Senatus in supplicatione, imperatoris appellatione et triumpho decernendo*; XXI. *alia quaedam preclara Senatus iura, nec non et operis epilogus*.

²⁹ Według Ormanniego, *op. cit.*, s. 39–40.

Spis ten nie odzwierciedla z kolei przedstawionego wyżej podziału na merytoryczne części, w których wymienione paragrafy były wewnętrznymi podpodziałami. Ponadto, jest on zbyt uproszczony i nie oddaje właściwie treści. W podsumowaniu można więc spóbować przedstawić następujący systematyczny spis treści rozprawy Jana Zamoyskiego o senacie rzymskim.

KSIĘGA I — 1. O celu, pożytkach, trudnościach i metodzie opracowania. 2. Określenie senatu, kwestie terminologiczne oraz oznaczenie głównych części pracy. CZĘŚĆ 1 — określenie senatora i wybory do senatu. 3. Definicja senatora jako obywatela rzymskiego, legalnie wybranego do senatu przez właściwą magistraturę. 4. Kwestia obywatelstwa, dopuszczenia Latynów, mieszkańców municypiów oraz cudzoziemców. 5. Wybór senatu w okresie królestwa i republiki przez różne magistratury. 6. Rola cenzorów w wyborach do senatu. Lex Ovinia. 7. Nadzwyczajne wybory senatu. 8. Sposób wyboru w okresie królestwa. 9. Sposób wyboru za republiki. Rola konsułów i cenzorów. 10. Princeps senatus. 11. Kto mógł być wpisany na listę senatorów? 12. Nieposzlakowana opinia kandydata. 13. Pochodzenie patrycjuszowskie. 14. Dopuszczenie plebejuszy do stanu senatorskiego. 15. Zakaz powoływania wyzwolenców i ich potomków. 16. Kwestia dopuszczenia synów osób proskrybowanych. 17. Ekwici w senacie. 18. Wiek senatora. 19. Senat jako rada starszych. 20. Dolna granica wieku, uprawniająca do kandydowania na senatora. 21. Wiek senatorów w senatach miejskich Halesy i Bitynii. 22. Magistratury jako stopnie do stanu senatorskiego. 23. Tzw. senatorzy piesi (pediarii). 24. Lex Atinia i dostęp trybunów ludowych do senatu. 25. Cenzus majątkowy senatorów za republiki. 26. Cenzus majątkowy senatorów za cesarza Augusta. 27. Niegodne senatora sposoby zarabkowania, wyłączające go od wyboru. 28. Skład senatu za dyktatury N. Buteona. 29. Skład senatu za dyktatury Sulli. 30. Skład senatu za Cezara. i Antoniusza. 31. Zmiany w składzie senatu. 32. Tzw. senatorzy-pogrobowcy (s. orcini). 33. Wybory senatu za Augusta. 34. Podniesienie cenzusu majątkowego senatorów przez cesarza Augusta. CZĘŚĆ 2 — Status senatora rzymskiego, jego obowiązki i przywileje. 35. Troska o państwo i uczestniczenie w naradach podstawowym obowiązkiem senatorów. 36. Sprawowanie sądownictwa przez senatorów. Kontrowersje na tle dopuszczenia ekwitów do sądownictwa. 37. Posłowie do obcych narodów tylko ze stanu senatorskiego. 38. Powierzenie senatorom zarządu prowincji i dowództwa wojskowego. 39. Magistratury związane ze stanem senatorskim. 40. Udział senatorów w sprawach religijnych. 41. Obowiązki wynikające dla senatorów z ustaw i z podległości sądownictwu. 42. Zakaz składania przez senatora doniesień o przestępstwach. 43. Zakaz opuszczania Italii. 44. Wolne poselstwa senatorów. 45. Obowiązek utrzymania cenzusu majątkowego. 46. Zakaz odkupy-

wania przez senatorów lub dzierżawienia czegokolwiek od skarbu państwa. Przegląd ustawodawstwa w tym zakresie. 47. Odpowiedzialność senatorów za przekupstwa i fałszerstwa. 48. Odpowiedzialność senatorów za przestępstwa wyborcze. 49. Zakazy małżeńskie cesarza Augusta dla osób stanu senatorskiego. 50. Zakaz walczenia w zawodach gladiatorских. 51. Korzyści i zaszczyty stanu senatorskiego. 52. Ochrona senatora przed oszczercami. 53. Przywileje sądowe. 54. Zaszczytne miejsca senatorskie na widowiskach oraz prawo uczestniczenia w publicznych bankietach. 55. Szaty senatorskie. 56. Obuwie senatorów. 57. Prawo senatora do orszaku liktorów na prowincji. 58. Pozycja senatora ze względu na sprawowany urząd magistratualny. 59. Pozycja senatora sprawującego magistraturę kurulną. 60. Przywileje senatorów jako posłów i sędziów. 61. Liczba senatorów w rozwoju historycznym (od Romulusa do Augusta). 62. Patres conscripti. 63. Utrata godności senatorskiej. 64. Usunięcie z senatu z powodu hańbiącego wyroku. Przegląd ustawodawstwa w tym zakresie. 65. Utrata godności senatorskiej wskutek pominięcia przy odczytywaniu listy senatorów przez cenzorów lub w wyniku noty cenzorskiej. 66. Przegląd przyczyn, z jakich usuwano z senatu.

KSIEGA II. CZĘŚĆ 1 — O senacie rzymskim, jego posiedzeniach, porządku obradowania i uchwałach. 1. Definicja senatu i plan księgi. 2. Komu wolno było wejść do kurii. 3. Prawo urzędników magistratualnych do uczestniczenia w posiedzeniach senatu. 4. Prawo flaminów i innych kapłanów do uczestniczenia w posiedzeniach senatu. 5. Zwyczaj senatorów przychodzenia do kurii z synami. 6. Prawo do zwołania posiedzenia senatu. 7. Urzędnicy magistratualni uprawnieni do zwoływania senatu. 8. Sposób zwoływania senatu. 9. Sankcje za nieusprawiedliwioną nieobecność na posiedzeniu senatu. 10. Przyczyny usprawiedliwiające nieobecność na posiedzeniu. 11. Grzywna i zastaw na poczet jej zapłacenia jako kary dyscyplinujące senatorów. 12. Ustawowa liczba obecnych senatorów, wymagana dla podjęcia uchwał. 13. Miejsce odbywania posiedzeń senatu. Senaculum. 14. Świątynie jako miejsce obrad senatu. Curia Calabra, c. Hostilia, c. Pompeia, c. Julia i c. Octavia. 15. Czas odbywania posiedzeń senatu. 16. Kwestia posiedzeń senatu w dni komicjalne (zgromadzeń ludowych). Lex Pupia i lex Gabinia. 17. Kwestia posiedzeń senatu w dni nieszczęśliwe (żałoby) i w dni świąteczne. 18. Posiedzenia regularne i nadzwyczajne. 19. Zakaz wnoszenia pod obrady nowych spraw po zachodzie słońca. 20. Złożenie ofiar i wróżby przed rozpoczęciem obrad senatu. 21. Krzesła kurulne w senacie. 22. Uprawnienie magistratur do przedstawiania spraw pod obrady senatu. 23. Zwyczaj przemawiania w senacie na stojąco. 24. Sposób referowania spraw w senacie. Lex de imperio Vespasiani. 25. Przedstawianie wniosków na posiedzeniu senatu. 26. Kolejność zapytywania o opinię w omawianej

sprawie. Szczególna pozycja konsulów desygnowanych. Wyłączenie senatorów pieszych. 28. Prawo urzędników magistratualnych do zabierania głosu. 29. Sposób i forma wyrażania opinii oraz zgłaszania wniosków przez senatorów. 30. Wniosek o rozdzielenie debaty i osobną dyskusję nad poszczególnymi postulatami. 31. Przemawianie w pozycji stojącej. 32. Obowiązek wyrażenia opinii własnej lub przyłączenia się do innej bez możliwości wstrzymania się od głosu. 33. Ustalenie przeważającej opinii jako podstawy do podjęcia uchwały. 34. Głosowanie przez rozejście się. Formuła wezwania do głosowania. 35. Głosowanie „per discessionem oraz „per relationem”. 36. Sposoby przeszkodzenia w podjęciu uchwały. 37. Preteksty sakralne i formalne, przeszkadzające w podjęciu uchwały. 38. „Senatus auctoritas” jako postanowienie senatu. 39. Rozwiązanie posiedzenia. 40. Odczytanie podjętej uchwały wobec ludu. 41. Spisywanie uchwał senatu. 42. Tajne uchwały senatu. 43. Forma uchwały. 44. Przykład tekstu uchwały senatu. 45. Przechowywanie uchwał w świątyni. Znaczenie formalne złożenia uchwały na przechowanie. 46. Moc uchwał senatu i ich zakres czasowy. CZĘŚĆ 2 — O kompetencjach i zakresie władzy senatu. 47. Zakres władzy senatu w rozwoju historycznym państwa rzymskiego. 48. Uprawnienia władcze zgromadzeń ludowych oraz senatu. 49. Kompetencje senatu według Polibiusza. 50. Zarząd skarbem państwa. 51. Sprawowanie sądownictwa karnego. 52. Mianowanie i wysyłanie posłów w sprawach międzynarodowych. 53. Przyjmowanie obcych poselstw. 54. Sprawy przydzielania prowincji. 55. Zaopatrzenie wojsk. 56. Uprawnienia senatu do decydowania o modłach dziękczynnych po uzyskaniu zwycięstwa wojennego. 57. Przyznawanie triumfu zwycięskiemu wodzowi. 58. Udział senatu w ustawodawstwie zgromadzeń ludowych. 59. Kompetencje senatu w sprawach kultów religijnych. 60. Podsumowanie kompetencji i roli senatu.

Pracę zamykają: indeks źródeł, indeks rzeczowy oraz errata-corrigenda-addenda.

Przegląd treści pozwala też na dokładniejsze określenie przedmiotu rozprawy Jana Zamoyskiego. Wbrew ogólnemu tytułowi *De senatu romano*, nie obejmuje ona całości problematyki senatu, lecz koncentruje się wokół wyboru senatorów oraz organizacji wewnętrznej i funkcjonowania senatu, w szczególności w sferze uchwałodawczej.³⁰ Są to zagadnienia mieszczące się — według dzisiejszej terminologii — w obrębie ordynacji wyborczej, ustawy o obowiązkach i uprawnieniach posłów i senatorów oraz w regulaminie

³⁰ Por. Ormanni, *op. cit.*, s. 13 („*regolamento interno*”). Zwraca on w szczególności uwagę na wątek procedury uchwałodawczej w pracy Zamoyskiego. Por. też F. Arcaria, II „*regolamento interno*” *senatorio tra Alertümer e dommatica mommseniana (artykuł recenzyjny do Ormanniego)*, „*Index*” 1992, 20, s. 505–515.

parlamentarnym. Problematyka ta jest wyodrębniona z szerszego kontekstu historii politycznej i ustroju państwa, zawężając się bardziej do zagadnień technicznych i proceduralnych. W takim ujęciu praca ma jednak charakter bardziej ustrojowo-prawny niż historyczny. Czasowo rozprawa Zamoyskiego dotyczy senatu republikańskiego i panowania cesarza Augusta z wycieczkami bądź to do Rzymu królewskiego bądź — znacznie rzadziej — w późniejszy pryncypat.

IV

Główne założenia metodologiczne wykładu Zamoyski na pierwszych kartach pracy (1b):

„Przede wszystkim spróbujemy wydobyć z dawnej literatury to wszystko, co pozostaje dotąd nieznanne; następnie zbierzemy fragmenty rozproszone po komentarzach uczonych mężów, w końcu dołożymy starań, by zakończyć zajmowanie się tymi wiadomościami, być może nie idealnie je uporządkowawszy, ale też z pewnością nie całkiem niedbale je zgromadziliśmy i opracowawszy, lecz także dokładnie potwierdziwszy je słowami dawnych kronik i po ich dostatecznym ugruntowaniu. Zgadzam się wprawdzie, że wykład obfitujący w przykłady nie jest tak wdzięczny i przyjemny, jednakże opis, który przedsięwziąłem jest tego rodzaju, że opowiadanie proste, bez ozdób, nie przedstawia wiarygodności, chyba że opowiada się jakby przy pomocy przypieczętowanych dokumentów. Dlatego pozostawiamy na inną okazję słodki owoc, który uzyskuje się z wykładu ciągłego i nieprzerwanego (2a) uważam, że musimy teraz potrudzić się i dołożyć wszelkiej troski, by naszej dokładności nikt nie mógł podać w wątpliwość.”

Z całego fragmentu wynika przede wszystkim założenie Zamoyskiego mocnego oparcia się na tekstach starożytnych autorów, z których ma wydobyć fragmenty dotyczące senatu. Usystematyzowane i opracowane mają stanowić główny materiał pracy. Do tego wykorzystanie literatury, a zwłaszcza wydobyć tego wszystkiego „co pozostaje dotąd nieznanne”.³¹ Do kwestii argumentowania swoich wywodów fragmentami tekstów źródłowych powraca Zamoyski jeszcze kilkakrotnie, zawsze jednak podkreślając konieczność wsparcia źródłowego dla pewności wykładu.³² Wybór tekstów jest też rzeczywiście obszerny.

Dokładniejsze określenie wykorzystanych źródeł wymaga szczegółowych badań filologicznych.³³ Tu należy poprzestać na ogólniejszych stwierdzeniach. Do najbardziej wykorzystanych autorów łacińskich należy na pierwszym miejscu niewątpliwie bezkonkurencyjny Ciceron, odnotowany według

³¹ Por. np. s. 22a: „*Verum nostrae est diligentiae has perquirere, quae in locis reconditis abdita latent.*”; także s. 49a.

³² Por. s. 33b: „Niechętnie posuwam się dalej niż mi na to pozwalają księgi dziejów”; podobne zastrzeżenia na ss. 2b, 11b, 14a, 16b, 20b, 33a, 35b, 53a, 54b i 59a.

³³ Na bałagan u Zamoyskiego w sposobie powoływania antycznych autorów i ich dzieł zwrócił uwagę już Lisowski, *op. cit.*, s. 74.

wykazu źródeł ponad 140 razy. Tu również konieczne są szczegółowe obliczenia, ponieważ sam nasz autor zaznacza, że na jednej stronie może być kilka cytatów z dzieł tego samego pisarza. Z przeglądu całości wynika też, że wykaz ten nie jest do końca pełny. Z tymi zastrzeżeniami na drugim miejscu lokuje się Liwiusz (ok. 70 cytatów), wyraźnie dalej zaś Pompejusz Festus, Swetoniusz i Waleriusz Maksimus (ok. 20 razy każdy). Wśród autorów greckich pierwsze pozycje zajmują Kasjusz Dion (ponad 40), Dionizjusz z Hali-karnassu (25) oraz Plutarch (20). W całości można stwierdzić, że rozprawa oparta została na solidnej podstawie źródłowej. Widać też dobre odczytanie w literaturze łacińskiej i greckiej, choć zapewne korzystał tu Zamoyski także ze znanych mu opracowań.

Generalne określenie metody pracy Zamoyskiego nie jest jednak łatwe. W konstrukcji rozprawy zauważa się przyjęcie metody Warrona przez ujmowanie zagadnień w czterech kategoriach: ludzie, miejsce, czasy, rzeczy.³⁴ Było to zgodne z ówczesną tendencją stosowania warroniańskiego schematu w pracach historycznych, także z zakresu historii ustroju czy prawa publicznego. W zakresie prawa prywatnego posługiwano się systematyką Instytucji lub Digestów justyniańskich.³⁵ Z innej strony widoczny jest antykwaryzm,³⁶ wyraźny zarówno w przedstawionym obfitym zebraniu różnorodnych fragmentów z pism autorów starożytnych, jak i w rażącym dzisiaj nieco niestarannym posługiwaniu się zebranych materiałem. Przytacza mianowicie Zamoyski wyrwane z kontekstu fragmenty pism starożytnych, często pośrednio tylko lub marginalnie odnoszące się do tematu, umieszczając je w wygodnych dla prowadzonego wywodu miejscach, bez zwracania uwagi na sens i kontekst całego fragmentu, z którego wykorzystuje jedno zdanie czy jeden zwrot. Daje to niekiedy wrażenie właśnie dość bezładnego antykwariatu starożytnych źródeł, swobodnie przez autora traktowanych. Brakuje też źródeł prawniczych, w czym poszedł Zamoyski za tradycją humanistyczną i antykwaryczną.

Jeśli chodzi, z kolei, o przedmiot badań i sposób opracowania, to podejmując temat z zakresu „*antiquitates publicae*” zbliżył się Zamoyski do

³⁴ Ormanni, *op. cit.*, s. 40. Szczególnie widoczna jest ta metoda w księdze II (kto może wejść do senatu i kto może zwoływać posiedzenia, miejsce obrad i ich czas, przedmiot i porządek posiedzeń — por. wyżej III). O metodzie warroniańskiej p. m.in. M. Brożek, *Historia literatury łacińskiej w starożytności*, Wrocław 1969, s. 151 i n., A. Momigliano, *Ancient History and the Antiquarian*, [w:] *Contributo alla storia degli studi classici*, Roma 1975, s. 70.

³⁵ Ormanni, *op. cit.*, s. 38; p. też niżej przyp. 53.

³⁶ Do antykwarystów zalicza Zamoyskiego m. in. J. Kolendo, *Inskrypcje łacińskie w „Dii Gentium” M. K. Sarbiewskiego*, „Meander” 1975, nr 11–12, s. 472 z dalszą lit. w uw. 5. Co do tej metody p. też przypis poprzedni.

historii rzymskiego prawa publicznego. Świadczą o tym liczne rozważania, dotyczące rzymskiego ustawodawstwa w sprawach ustrojowych, a także zawężenie badań do problematyki organizacji i regulaminu funkcjonowania senatu bez odchodzenia w stronę ogólniejszej historii społecznej i politycznej. Tym m.in. różni się on od swego mistrza Sygoniusza, wyłamującego się z tradycyjnej historiografii antykwarystycznej w stronę szerszej historii.³⁷ Być może oddziaływały w tym zakresie prawnicze studia Zamoyskiego, który wprawdzie uległ ówczesnej modzie na „*studia humanitatis*”, przydatne dla ogólnego wykształcenia,³⁸ ale w stylu pracy zbliżał się do ściślejszych wzorców juredycznych. Przemawia za tym również dość dokładnie wypracowana systematyka dzieła o senacie rzymskim, zdradzająca zacięcie prawnicze.³⁹ Ma więc rozprawa Zamoyskiego swoje cechy charakterystyczne, wyróżniającą ją spośród innych opracowań tego rodzaju w XVI wieku.⁴⁰

V

Wykazuje Zamoyski również stosowną znajomość współczesnej mu literatury naukowej. Poza ogólnymi uwagami o dyskusjach wśród uczonych nad poszczególnymi zagadnieniami, odnosi się on kilkakrotnie do konkretnych osób: Karola Sygoniusza, Pawła Manucjusza, Onufrego Panviniusa, Nikolasa De Grouchy (Grucchiusa), Piero Vettoriego i Franciszka Connana.

Do Sygoniusza odwołuje się Zamoyski w kilku miejscach⁴¹. W pierwszym (s. 3b) powołanie jest wyraźne:

„[...] iam a Carlo Sigonio demonstratum est, in extremo libro eorum, in quibus antiqua iura Italiae rotundissime, et litteris explicavit illustrissimis”.

Chodzi mianowicie o dzieło Sygoniusza pod tytułem *De antiquo iure Italiae libri III*, wydaną po raz pierwszy w 1560 r. W dwu kolejnych miejscach, w których wymienia nazwisko Sygoniusza (s. 11b, 31a) odnosi się do jego pracy *De antiquo iure civium Romanorum libri II*, również z 1560

³⁷ Por. Kristeller, *op. cit.*, t. 2, s. 20, który uważa Sygoniusza za poprzednika wielkich historyków; także Momigliano, *op. cit.*, s. 74 widzi w Sygoniuszu jeszcze antykwarystę, ale już i historyka; p. też McCuaig, *Sigonio*, s. 182 („Sygoniusz Mommsenem swoich czasów”) oraz przyp. 15.

³⁸ Zwłaszcza dla ludzi zamierzających robić karierę polityczną — por. Grzybowski, *op. cit.*, s. 25; Kristeller, *op. cit.*, 1, s. 103; 2, s. 13; McCuaig, *Nidecki*, s. 82.

³⁹ Por. uwagę Lisowskiego, *op. cit.*, s. 84, że u Zamoyskiego widoczne jest (w porównaniu z Manucjuszem) przystępowanie do zagadnień raczej od strony prawniczej niż filologiczno-antykwarycznej. Pracom Sygoniusza zarzuca się z kolei niedostatek dobrej systematyki, wynikający z braku rygorów prawniczych — p. McCuaig, *Sigonio*, s. 137.

⁴⁰ Por. przyp. 17 oraz 58.

⁴¹ Lisowski, *op. cit.*, s. 78 i n., McCuaig, *Sigonio*, s. 53 uw. 152.

roku. Znajdował się w niej m. in. rozdział *De senatoribus*.⁴² Można przypuszczać, że Zamoyski korzystał także z innych prac Sygoniusza, nawet jeśli ich wyraźnie nie wymienia. Tak np. na s. 6a pisze: „*Doctissimus vir, et antiquitatis, veterumque scriptorum peritissimus putat [...]*”, co można odnieść właśnie do Sygoniusza i wymienionej wyżej pracy o prawie obywateli rzymskich. Podobnie do Sygoniusza prawdopodobnie odnosi się na s. 34b, gdy pisze o wielce uczonym mężu, który zebrał i opracował przed kilkoma laty „*Fasti Capitolini*”. Chodziło tu o „*Fasti consulares ac Triumphales*” (cztery wydania w latach 1556 i 1559). W ich skład wchodził też traktat *De nominibus Romanorum* (trzy wydania w latach 1555–1559).⁴³ Przy częstym korzystaniu z Liwiusza nie do pominięcia było wydanie jego ksiąg w opracowaniu Sygoniusza z dołączonymi *Scholia in Livium* oraz *Emendationes* z 1557 r. Był też Zamoyski świadkiem ożywionej dyskusji na temat historii Rzymu między Franciszkiem Roborotello a Sygoniuszem. Dyskusja ta, tocząca się w atmosferze wrogości i szyderstwa, w części naukowej dotyczyła m. in. funkcjonowania rzymskiej administracji oraz sposobu wykładu zagadnień między napuszonym humanizmem a niechlujnym antykwaryzmem. Dowiedzieć się też z niej można, iż wykladał Sygoniusz w Padwie w czasach studiów Zamoyskiego rzymskie procedury i instytucje.⁴⁴

Odesłania do Manucjusza są konkretne. Na s. 6b chodzi o komentarz tego autora z 1559 r. do mowy Cyncerona *Pro Sextio*, zaś na s. 20b o *Antiquitatum Romanarum liber de legibus* (1557 r.).⁴⁵ Manucjusz sam pracował również nad rozprawą o senacie rzymskim, która została opublikowana dopiero w r. 1581, już po jego śmierci. Tematem tym zajmował się już wcześniej i praca była podobno gotowa już w 1560 roku; w każdym razie przypuszcza się, że Manucjusz miał temat rozpracowany już w czasie, gdy podejmował go Zamoyski.⁴⁶

Kolejny wymieniony przez Zamoyskiego autor — to Onufry Panvinius: „*Onuphrius Panvinus, scriptor diligens sane, narrat in commentario primo Fastorum.*” (s. 11a; por. też s. 37a). Panviniusz pozostawał w dobrych stosunkach z Sygoniuszem. Zajmował się historyczną chronologią starożytnego Rzymu i problematyka ta była dyskutowana korespondencyjnie między obu uczonymi. Opublikował w 1558 r. wspomniane przez Zamoyskiego *Fastorum*

⁴² Lisowski, *loc. cit.*, McCuaig, *Sigonio*, s. 53 uw. 156; o pracach Sygoniusza tenże, ss. 42 i n., 63 i n., 84 i n., 145 i n.

⁴³ McCuaig, *Sigonio*, s. 29.

⁴⁴ *Ibid.*, s. 28 in.

⁴⁵ Lisowski, *op. cit.*, s. 78; McCuaig, *Sigonio*, s. 54 uw. 154.

⁴⁶ Ormanni, *op. cit.*, s. 36 uw. 56; za nim Casavola (wyżej przyp. 23); p. też McCuaig, *Sigonio*, s. 53 uw. 154.

libri V. Dzieło to, będące wielkim osiągnięciem autora, obejmowało m. in. kompletną listę konsulów republikańskich, pontyfików i principes senatus.⁴⁷

Następnie pojawia się wielkie nazwisko Grucchiusa (Nicolas De Grouchy, 1509–1572). Najbardziej znana jego praca to *De comitiis Romanorum*, opublikowana w Paryżu w 1555 r. Wpłynęła ona zasadniczo na badania nad historią Rzymu, a jej autor został uznany za pierwszego, który uczynił studia rzymskie współczesną dyscypliną historyczną.⁴⁸ Do tej pracy odnosi się przelotnie Zamoyski w kwestii cenzusu majątkowego senatorów, zaznaczając odmienne zdanie uczonego: „[...] *quod non vult fateri Grucchius*” (s. 14b). Wpływ prac Grucchiusa na Zamoyskiego mógł być jednak większy. McCuaig przypuszcza, że Zamoyski naśladuje skromnie De Grouchy’ego w metodzie opracowania wąskiego tematu na podstawie wielu źródeł, a nie tylko poprzez komentarz do jednego antycznego autora, chociaż i ta metoda narażona była na zarzut antykwaryzmu.⁴⁹

Petrus Victorius, wymieniony na s. 17a, to Pier (Piero) Vettori (1499–1585), zaliczany obok Sygoniusza do ostatnich wielkich humanistów włoskiego Renesansu.⁵⁰ Zamoyski pisze o nim z szacunkiem: „*Quod venit iam ante nos in mentem Petro Victorio, homini summa doctrina praedito*” (s. 17a). Nie wymienia jednak konkretnej pracy. Wiadomo, że Vettori opublikował liczne wydania dzieł literatury greckiej i rzymskiej ze swoimi komentarzami, które zebrał w całość w *Variae lectiones* (1553 r.).⁵¹ Zamoyski wymienia go przy omawianiu tekstów Plutarcha i Swetoniusza w kwestii tzw. senatorów–pogrobowców.

Ostatni wymieniony przez Zamoyskiego współczesny mu uczyony to Franciszek Connan: „*Leviculum autem est quod putavit Franciscus Connanus, vir cetero qui iuris, antiquitatis et litterarum peritissimus, pignora oblata consules concidere et frangere consuevisse*” (s. 41b). Jest to jedyny prawnik wśród wymienionych przez Zamoyskiego, autor dzieła *Commentatorium iuris civilis* (Lutetiae 1553). Skomentował w nim m. in. tytuł justyniańskich Digestów

⁴⁷ O Panvinio p. McCuaig, *Sigonio*, s. 34–37; id., *Nidecki*, s. 80 i n.

⁴⁸ McCuaig, *Sigonio*, s. 194 i n. O Sygoniuszu, Grouchy i Zamoyskim p. też J. Moreau-Reibel, *Jean Bodin et le droit public comparé dans ses rapports avec la philosophie de l'histoire*, Paris 1935, s. 61–63.

⁴⁹ McCuaig, *Sigonio*, s. 126.

⁵⁰ McCuaig, *Sigonio*, s. 225; R. Pfeifer, *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*, Oxford 1976, s. 135. Uważany jest też Vettori za ostatniego wielkiego grekistę włoskiego: A. Momigliano, *L'Eredità della filologia antica e il metodo storico*, [w:] *Secondo contributo alla storia degli studi classici*, Roma 1960, s. 470.

⁵¹ Pfeifer, *op. cit.*, s. 136.

D. 1,3: *De legibus senatusque consultis et longa consuetudine*, z wykorzystaniem również literatury nieprawniczej.⁵²

Poza wymienionymi korzystać mógł Zamoyski z innych jeszcze osiągnięć współczesnej mu nauki. Wiadomo np. że miał on poprzedników w badaniach nad senatem rzymskim, o których nie wspomina. W szczególności chodzi tu o wskazanego już Marcantonio Maioragiego i jego pracę *De senatu romano libellus* z 1561 r. Podobnie wymienia się kilku prawników, aczkolwiek ówczesni juryści poświęcali znacznie mniej uwagi historii prawa i historiografii, koncentrując się na dogmatycznych komentarzach do *Corpus Iuris Civilis*. Szerszymi zainteresowaniami wyróżniali się, obok wspomnianego Connana, Alessandro D'Alessandro, autor pracy *Genialium Dierum libri sex* (1522 r.), Gugliemus Budeus, którego prace, zebrane w *Opera omnia* (4 tomy, Basel 1557), zawierają ekskursy na temat rzymskich instytucji, a także Franciscus Hotman, autor takich m. in. prac jak: *De legibus romanis liber*, *De senatu et senatuconsultis*, *De magistratibus populi Romani*, zebranych w *Novus Commentarius*[...] (1 wydanie w 1558 r.).⁵³ Czy dzieła te Zamoyski przeglądał, trudno powiedzieć. Można w każdym razie przypuszczać, że ze względu na studia prawnicze oraz badania nad senatem rzymskim nie były mu całkiem nieznanne. Nie ma natomiast dowodu na to, że je wykorzystał. Jest bowiem rzeczą zastanawiającą, że nie przytacza Zamoyski, poza kilkoma drobnymi wzmiankami, ani źródeł prawniczych (z *Corpus Iuris Civilis*) ani prawniczej literatury. Zagadnienia prawne, które w jego rozprawie się pojawiają, traktuje incydentalnie i marginalnie, chociaż niewątpliwie był z nimi poprzez własne studia prawnicze obeznany.⁵⁴ Sytuację tę można wyjaśnić przede wszystkim wpływem szkoły Sygoniusza, który był humanistą, historykiem i filologiem, ale nie prawnikiem.⁵⁵ Wbrew tytułom jego prace *De iure civium Romanorum* czy *De antiquo iure Italiae* nie są rozprawami prawniczymi, lecz historycznymi i obejmują dokładniej historię społeczną i polityczną starożytnego Rzymu. Z kolei prawnicy, jak wspomniano, podejmowali przede wszystkim tematy wynikające z *Corpus Iuris Civilis* i nie

⁵² Ormanni, *op. cit.*, s. 45 uw. 84; 47.

⁵³ O wymienionych p. m. in. McCuaig, *Sigonio*, s. 21, 161, 222; Ormanni, *op. cit.*, s. 38 uw. 63, 45 uw. 83–85 (obaj z dalszą literaturą); ponadto H. Hubner, *Jurisprudenz als Wissenschaft im Zeitalter des Humanismus*, [w:] *Festschrift für Karl Larenz zum 70. Geburtstag*, München 1973, s. 47–62.

⁵⁴ Por. ss. 8a, 17a, 24b, 25b, 32ab, 59b; Lisowski, *op. cit.*, s. 77. Prawo rzymskie (ustawodawstwo, prawo prywatne i karne) w rozprawie *De senatu romano* wymaga jeszcze opracowania.

⁵⁵ McCuaig, *Sigonio*, s. 124, 137; Grzybowski pisze o nim raz jako o prawniku (s. 22), raz o filologu (s. 25). Por. *Storia del diritto italiano*, vol. 2, Milano 1923, s. 380: „Carlo Sigonio, non gurista, ma letterato e storico eruditissimo”.

zajmowali się historią ani zagadnieniami ustrojowymi. Na tym tle ujawnia się znaczenie dzieła Zamoyskiego. Wraz z Manucjuszem nawiązują oni z jednej strony do badań nad senatem, rozpoczętych wcześniej przez niektórych (wymienionych wyżej) prawników, z drugiej zaś sami lokują się ze swoimi pracami w humanizmie historycznym włoskiego Renesansu. Ocenia się dlatego, że otworzyli oni w ten sposób drogę do późniejszego kierunku erudycyjno-antykwarystycznego.⁵⁶ Następne prace XVII–XVIII w. powtarzają w zasadzie bez większych zmian ustalenia Zamoyskiego i Manucjusza. Odwołuje się do nich jeszcze literatura XIX-wieczna.⁵⁷ Ujawniająca się problematyka recepcji dzieła Zamoyskiego w okresie od drugiej poł. XVI w. do początku wieku XIX wymagałaby jednak osobnego opracowania.

Krótką oceną rozprawy Zamoyskiego⁵⁸ nie jest łatwa, wykazuje ona bowiem różne cechy. Trąci antykwaryzmem, ale odznacza się równocześnie zwartością opracowania i dobrą systematyką. Nie zawiera głębszej refleksji historycznej, ale zasługuje na pozytywną ocenę za dobór wyraźnie określonej ustrojowej tematyki. Wyróżnia się solidną i bogatą podstawą źródłową, ale razi sposobem jej wykorzystania oraz brakiem źródeł prawniczych. Całość zdradza jednak obycie autora z wiedzą i metodą jurydyczną, co daje ostatecznie dobre rezultaty w publiczno-prawnym podejściu do podjętych zagadnień. Wydaje się, że ze względu na te różne cechy można stwierdzić, iż było to w każdym razie dzieło nieszablonowe i wyrastające ponad przeciętność wielu innych, jakich dostarczał XVI wiek.*

RÉSUMÉ

En 1563, Jan Zamoyski, à l'époque étudiant à Padoue et disciple de Charles Sigonius, publia une dissertation intitulée *De senatu romano libri duo*. Elle fut tout de suite bien appréciée et devait compter désormais, au cours des XVII-ème et XVIII-ème siècles, parmi les ouvrages fondamentaux consacrés au sénat romain. Certains doutes relatifs à la paternité de l'étude, débattus dans la littérature, ont été avec le temps écartés, les travaux de Zamoyski ayant acquis la réputation des recherches autonomes, bien qu'inspirées et

⁵⁶ Chodzi o tzw. Altertümer. Ormanni, *op. cit.*, s. 42; por. też Arcaria, *op. cit.*, s. 505.

⁵⁷ Por. szerzej na ten temat Ormanni, *op. cit.*, s. 51 i n.; także Arcaria, *op. cit.*, s. 507–509.

⁵⁸ Dobrą ocenę wystawia Zamoyskiemu Ormanni, *op. cit.*, s. 41 (p. przyp. 17). Także Łempicki, *op. cit.*, s. 365 przyznaje Zamoyskiemu „miejsce najpoważniejszego przedstawiciela dociekań starożytnicznych XVI w.” Podobnie J. Kowalczyk, *Jan Zamoyski w dziejach kultury polskiej*, [w:] *400 lat Zamościa*, s. 17 stwierdza, że *De senatu romano* było najbardziej gruntowną pracą naukową polskiego autora XVI w. na temat starożytny. Opinie te wydają się jednak nieco przesadzone w kontekście choćby pozycji Goślickiego — p. przyp. 19.

* Artykuł powstał w ramach badań finansowanych przez KBN – Nr 1 P111 02304.

---

dirigées à coup sûr par Sigonius dans sa qualité de maître. Le présent article caractérise globalement la dissertation de Zamoyski, notamment sa problématique, sa construction et sa méthode. Zamoyski se concentre sur les problèmes liés à l'élection des sénateurs, de même qu'à l'organisation et au fonctionnement du sénat dans la république romaine. En revanche, il néglige en principe les aspects historiques, politiques et sociaux, ce qui donne à sa dissertation un caractère plutôt constitutionnel et juridique. Son approche de la problématique antique s'inscrit pourtant bien dans l'humanisme de la Renaissance italienne. Tout aussi intéressantes paraissent les références au sénat et à la constitution de l'Etat polonais. L'article aboutit à une évaluation qui reconnaît à la dissertation de Zamoyski la valeur d'une oeuvre peu commune et d'une qualité bien supérieure à la moyenne des travaux de ce genre que nous a légués le XVI-ème siècle.